LINGUAS PRELATINAS E LATINIZACIÓN DO NOROESTE IBÉRICO

Ramón Mariño Paz
Facultade de Filoloxía (USC)

1 LINGUAS IBÉRICAS PRELATINAS

A pesar do fecundo traballo desenvolvido durante décadas por eminentes investigadores, cando nos debrozamos sobre a realidade lingüística da Península Ibérica antes da súa romanización e latinización aínda hoxe temos que comezar cunha imprescindible cura de humildade: as fontes de estudo directas e indirectas que nos permiten aproximarnos á dita realidade non son tantas nin tan completas que en xeral nos permitan chegar a conclusións firmes e irrefutables; antes ben, neste campo de estudo debemos comunemente conformarnos coa elaboración de hipóteses máis ou menos sólidas e convincentes, mellor ou peor asentadas nos incompletos indicios con que polo de agora, e talvez para sempre, nos é e será dado traballar. En canto ás fontes de estudo directas, sucede que, mentres que nas áreas que tradicionalmente se consideraron menos indoeuropeizadas antes da chegada dos romanos (a tartesia, no SO, e a ibérica, desde o Baixo Guadalquivir ata a zona narbonense a través do levante mediterráneo) a escritura apareceu en época relativamente temperá (séculos VIII–VII a.C. para os tartesos, V–IV para os iberos), na zona que adoita presentarse como máis antigamente indoeuropeizada (Hispania central, a setentrional situada ó oeste do País Vasco e de gran parte de Navarra e Aragón e a occidental ata a liña do Guadiana) esta innovación cultural floreceu bastante máis tarde e na actualidade soamente temos contadas mostras dela en dúas áreas descontinuas que son a celtibérica e a lusitana. A análise deste material de estudo pódese complementar coa investigación realizada sobre a onomástica hispánica prerromana, cos froi-

tos que poidan render os distintos procedementos propios da lingüística histórico-comparativa, coas escasas noticias que verbo destas cuestións nos proporcionan algúns autores clásicos ou coa luz que a sociolingüística actualmente dedicada ó estudo do contacto e a substitución de linguas poida proxectar sobre as vellas teorías substratísticas. Ora ben, nada de todo isto, nin individualmente nin en conxunto, permite soñar coa posibilidade de chegar a unha reconstrución minuciosa e segura da historia lingüística da Península Ibérica antes da súa caída en poder de Roma a partir do final do terceiro século antes de Cristo.

Así e todo, hai algunhas poucas afirmacións que na actualidade si se poden facer xa sen reservas. En primeiro lugar, a partir das investigacións realizadas por Manuel Gómez Moreno (1870-1970) foi quedando desacreditada a chamada "hipótese vasco-iberista", de modo que hoxe xa non se pode soste que a lingua vasca e a ibérica fosen a mesma, nin é posible reconstruírlles unha mesma orixe, aínda que si se lles poden recoñecer semellanzas e elementos en común que ben puideron transmitirse por contacto lingüístico. A negación da hipótese vasco-iberista implica pola súa vez a negación da existencia dunha antiga unidade lingüística ibérica prerromana, pois nin o ibérico foi nun tempo a lingua de toda a península nin o idioma éuscaro pode terse como unha milenaria supervivencia do ibérico. Contra esta suposta unidade lingüística ibérica álzase desde hai tempo unha hipótese que durante décadas gozou de gran predicamento e que mesmo chegou a adquirir certos caracteres de dogma: refirome á idea de que, fronte a unha Hispania oriental e meridional apenas indoeuropeizada, existiu na nosa península unha área extensa (zona central, occidental ata a liña do Guadiana e setentrional ata o límite do País Vasco e de boa parte de Navarra e Aragón) que experimentou unha marcada indoeuropeización prerromana na que a investigación levada a cabo nas últimas décadas foi permitindo reconstruír, non sen problemas e debate, os aínda esvaídos perfís de dúas linguas hoxe en primeira liña de estudo: o celtibérico e o lusitano.

Na actualidade esta idea vai sendo posta en cuestión. En primeiro lugar, é obvio que establecer unha división coma a anteriormente sinalada non autoriza a deducir que o territorio ibérico oriental e meridional vivise completamente alleo ós contactos con pobos e culturas non indoeuropeas antes da romanización. Ora ben, probablemente podemos ir bastante máis alá da simple negación de tal maximalismo, evidentemente inaceptable: Francisco Villar, investigador que marcha hoxe á vangarda da investigación no eido da paleohispanística, está a amosarnos nos seus máis recentes traballos que na Hispania meridional e ibero-pirenaica se pode recoller bastante material toponímico indoeuropeo e prerromano que invita a postular que antes da romanización se produciron en tales territorios asentamentos estables de individuos de cultura e lingua indoeuropeas. Na súa opinión, houbo na Hispania prerromana un antigo e denso estrato que el denomina "indoeuropeo hispano meridional-ibero-pirenaico" e que non sería celta:

El estrato étnico y lingüístico más profundo y abundante tanto en Cataluña y la cuenca del Ebro, como en Andalucía que nos permite detectar la toponimia lo constituyen unas poblaciones indoeuropeas muy antiguas, que crearon el primer entramado hidrotponímico de densidad suficiente como para perdurar a través de los sucesivos cambios de lengua y llegar hasta nuestros días (Villar 2000: 442).

Este estrato semella ir perdendo densidade conforme se avanza en dirección occidental, mais, segundo Villar, chegou a atinxir o noroeste ibérico, onde lle daría nome ó río *Miño* (< MINIUS) e probablemente tamén ó *Douro* (< DURIUS).

É na Hispania prerromana que durante décadas se tivo por máis intensamente indoeuropeizada onde se situaban as terras que andando o tempo habían de pasar a coñecerse co nome de Gallaecia. Do material lingüístico indoeuropeo que é hispánico e anterior á latinización cómpre dicir, abundando no que se acaba de apuntar, que non todo el é incontrovertiblemente céltico. Existen, ademais dos que Villar denomina "meridionais-ibero-

pirenaicos", outros elementos indoeuropeos que non se poden catalogar plenamente como celtas e para os que se teñen ensaiado denominacións baseadas na posible procedencia xeográfica dos que os trouxeron (lígures, ambróns, ilirios, véneto-ilirios, alpinos), no discutible tipo de relación que estes manterían cos celtas (paraceltas, preceltas, protoceltas, celtoides) ou en prácticas culturais que os caracterizarían, coma a de incinerar os mortos e enterralos en olas (sorotápticos). Este material lingüístico, tamén coñecido como "antigo europeo", penetraría na Península Ibérica mercé a procesos migratorios iniciados no segundo milenio antes de Cristo, e de entre el merecen salientarse as voces hispánicas que manteñen o P- inicial que o céltico común eliminou (*pala* ou *paleira* 'cova, caverna', talvez *páramo*). Non é seguro, pero tamén poderían ser paracélticos ou sorotápticos os sufixos *-asco* e *-usco*, que, se non son exclusivos da toponimia lígur, si son polo menos moi frecuentes nela; estes sufixos tiveron tal rendemento que chegaron a unirse a posteriores préstamos celtas e latinos e aparecen en topónimos galegos coma *Beasque* (Pontevedra), *Ledusco* (A Coruña), *Tarascón* (Ourense) e *Viascón* (Pontevedra)¹. Igualmente, parece que se poden relacionar con este substrato os distintos topónimos do occidente europeo que conteñen o apelativo étnico dos ambróns, entre os cales se encontran o da aldea de *Ambroa*, do concello coruñés de Tordoia, e o da freguesía do mesmo nome do concello tamén coruñés de Irixoa, os dous *Ambrões* da contorna do Porto (Portugal), o *Ambrona* de Soria, o *Hambrón* de Salamanca, o *Ambruno* lombardo, a *Ambruna* do Piemonte, o *Ambron* toscano, o *Ambronay* do departamento francés de Ain, etc.

Contra posibles inercias arrastradas desde pasadas épocas celtófilas do galeguismo, hai que advertir que o material lingüístico paleohispánico de orixe céltica non é nin foi patrimonio exclusivo do noroeste galaico, senón que presenta unha área de expansión moito maior. As migracións célticas chegaron á Península

1. O noso Beasque ten correlatos claros en diversos nomes de lugar ibéricos e extrai-
béricos: Benasque en Huesca e mais en Lleida; Venasque en Francia; ou Venasca,
Benasco e Benaschi en Italia (cf. Menéndez Pidal 1968: 82).

Ibérica no primeiro milenio antes de Cristo, probablemente en dúas grandes vagas, unha arredor do ano 800 a.C. e outra por volta do 600. No estado actual das investigacións, todo apunta a que foi un dialecto céltico continental a lingua celtibérica, que debe entenderse como o idioma propio dos celtas da Iberia e que se falaría nunha área que se estendería pola totalidade ou por parte das actuais provincias españolas de Logroño, Navarra, Soria, Zaragoza, Teruel, Cuenca, Madrid, Guadalaxara, Segovia e Burgos. Para Francisco Villar (2000: 430-434), o celtibérico asentárase, polo menos na conca media do Ebro a mais na conca do río Jalón, non sobre un substrato preindoeuropeo ou polo menos non exclusivamente sobre un substrato preindoeuropeo: na súa opinión, cando se deu a implantación do celtibérico esa zona xa estaba total ou parcialmente indoeuropeizada pola lingua "meridional-ibero-pirenaica".

Menos segura semella polo de agora a celtidade do idioma lusitano, pero cando menos si parece poderse afirmar que se trataba dun estrato lingüístico indoeuropeo occidental (cf. Gorrochategui 1997: 29-32), ou, segundo Moralejo (1999: 38), que semella corresponderse cun "estrato que convendrá fechar como precéltico, de corte occidental y con personalidad definida incluso para constituir un *grupo* más en la familia indoeuropea". O lado do debate sobre a celtidade do lusitano tense suscitado tamén a discusión acerca da posible unidade lingüística prerromana da faixa occidental da Península Ibérica: mentres que Joan Corominas defendeu (1976: 140) no seu día que no noroeste galaico se falou un dialecto céltico que provisoriamente denominou *ártabro* e que el tiña por diferente do galo e do celtibero, un investigador como Carlos Búa (1997) sostén que nesa franxa occidental houbo unidade lingüística e cultural e, máis ca de "lusitano", prefere falar dun "hispanico occidental" ou "lingua do oeste" que, na súa opinión, pertencería á familia céltica. Elemento común a toda a franxa occidental da península sería, entre outros, o sufixo *-aiko-* coas súas variantes alomórficas, que se uniría a nomes de lugar propios ou comúns para os converter en adxectivos e que na nosa lingua actual persistiría

baixo a forma -ego: CALLAICO > galego, como tamén *brañego*, *chai-rego*, *limego*, etc. A fronteira oriental da faixa occidental en que este sufixo se documenta semella baixar do Cantábrico ó Guadiana cruzando o territorio desde a zona centro-oriental de Asturias ata a zona centro-oriental da actual provincia de Badaxoz (cf. Búa 1997: 58, 95). Esa fronteira marcaría tamén o límite oriental da extensión doutros trazos lingüísticos e culturais, tales coma o culto ás divinidades chamadas *Bandue*, *Nabiae* e *Reve* ou o uso de fórmulas específicas para a identificación onomástica das persoas, entre as que figuraba o emprego nas inscricións do símbolo para indicar o $\supset$ *castellum* ou comunidade menor a que se pertencía.

Na lingua galega de hoxe queda unha presada de voces célticas que resistiron o embate da latinización porque no proceso colonizador dirixido por Roma non se lles chegou a descubrir ou a impoñer ningún substituto acaído para elas. Trátase comunmente de substantivos que designan obxectos propios da cultura material, plantas, animais ou minerais descoñecidos ou pouco coñecidos polos colonizadores, elementos ou formas topográficas peculiares, e rara vez nos encontramos con palabras que non sexan substantivos ou que teñan un significado abstracto. Os celtismos lexicais presentan a miúdo unha extensión territorial que supera con amplitude os lindeiros galaicos: *berce*, *billa*, *bugallo*, *canga*, *cheda*, *croio*, *goro*, *laxe*, *rodaballo*, *tona*, etc. Algúns deles, incorporados antigamente ó latín, foron levados da man deste a moitos dos amplos territorios que foron conquistados por Roma: *camiño*, *camisa*, *carro*, *cervexa*, etc.

Na Gallaecia e na Galicia actual non son poucos os topónimos de raíz celta que se poden mencionar. Desde logo están entre eles aqueles que, estendidos por unha ampla área hispánica (véxanse *Coimbra*, *Hoyábriga*, *Munébrega*, *Sanabria*, etc.), se compuxeron co lexema *brig*- 'fortaleza', que no nominativo *briga* aparecía en *Brigantium* (na área da Coruña) ou en *Nemetobriga* (preto da Pobra de Trives), e tamén nos étimos de topónimos ourensáns actuais coma *Biobra* e *Oimbra*; ademais, da súa forma flexionada *-bris* ou *-brix* procederán os topónimos rematados en *-bre* ou *-ve*, abundantísimos en Galicia (*Callobre*, *Cecebre*, *Xiabre*, *Lestrove*,

etc.). Tampouco hai dúbidas acerca da celtidade de hidrónimos galegos e de fóra de Galicia coma *Dubra* e *Deva*, ou de topónimos coma *Ledesma*, *Nantes*, *Nemenzo* ou *Nendos*; probable, mais non segura, é a orixe céltica de *Coruña*. Finalmente, é transparente o topónimo *Céltigos* (aplicado en Galicia polo menos a un arciprestado, a unha aldea e a dúas freguesías), que non se entenderá cabalmente se non se pensa que o territorio galaico non estivo enteiramente ocupado por asentamentos célticos ou non chegou a estar maioritariamente poboado por individuos deste grupo étnico: obviamente, nun lugar onde todos ou case todos fosen celtas un topónimo así non tería poder caracterizador ningún.

No terreo dos hábitos articulatorios resulta case imposible chegar a demostrar cal foi a influencia que os dialectos célticos exerceron sobre o latín que se lles superpuxo en distintas partes da Europa occidental, pois non contamos con fontes de estudo axeitadas para o facer. Así e todo, hoxe admítese en xeral que o influo substratístico céltico puido actuar en moitas zonas como factor coadxuvante no desencadeamento dun cambio que triunfou na maior parte da Romanía occidental e que consistiu na sonorización das consoantes oclusivas xordas latinas situadas entre vogais ou entre vogal e consoante vibrante e mais a fricativización (e, por veces, perda) das consoantes oclusivas sonoras da mesma lingua latina clásica nas devanditas posicións: CUPA > *cuba*, ROTA > *roda*, AMICU > *amigo*, CAPRA > *cabra*, FABa > *faba* (con [β]), PEDE > *pé*, PLAGA > *chaga* (con [ʈʂ]), NIGRU > *negro* (con [ʈʂ]).

Finalmente, tamén se rexistran na lingua galega materiais léxicos non indoeuropeos que en determinados casos poderían ter orixes moi remotas; con todo, cómpre sempre manter as cautelas para non catalogar como antiquísimos certos elementos que ben puideron chegar ata aquí non como resultado da migración e asentamento dun pobo non indoeuropeo, senón transportados como préstamos polas distintas linguas indoeuropeas que haberían de falarse no noroeste ibérico. Estas reliquias lexicais non indoeuropeas adoitan ter vastas correspondencias xeográficas: nuns casos esténdense pola Europa occidental e o norte de África (*carqueixa*,

cosco, mata, quiroga), noutros deste o Atlántico ata o Cáucaso (*amorodo, coto, sobaco*), noutros por toda a Península Ibérica e as zonas extrapeninsulares colonizadas desde ela (*abarca, aro, cama, carballo, esquerdo, veiga, varcia*), etc. Non é desdeñable a parte deste material que está aínda sen catalogar ou deficientemente catalogada, e non se poderá avanzar firmemente neste eido da investigación mentres non haxa paleohispanistas solidamente formados que sexan especialistas en linguas non indoeuropeas.

Entre os investigadores especializados parece haber actualmente un acordo en canto á existencia de dúas grandes vías de penetración das antigas linguas non indoeuropeas na Península Ibérica. O norte, pola liña dos Pireneos, deberon de chegar pobos e linguas procedentes do resto de Europa e do Cáucaso, e probablemente o éuscaro estaba emparentado con algunhas delas. Ó leste e ó sur, as costas levantinas e meridionais deberon de funcionar como principais puntos de entrada de pobos e linguas mediterráneas procedentes do norte de África e do Oriente Próximo; neste segundo grupo hai que incardinar as civilizacións tartésica, ibérica e fenicio-púnica, que desde o punto de vista lingüístico constitúen os substratos non indoeuropeos máis importantes do sur e o leste da Península Ibérica.

2 A LATINIZACIÓN DA GALLAECIA E A LATINIDADE VULGAR GALAICA

Coa romanización e a latinización, nun proceso de distintas velocidades en xeral máis antigo e máis rápido no sur e no levante ca no resto da península, chegou á Hispania unha nova vaga indoeuropeizadora, desta vez moi potente e moi ben dirixida por un aparato administrativo rigoroso e eficaz. Só o territorio éuscaro escapou en boa parte ós seus efectos, de modo que esas terras e os seus habitantes, máis que latinizarse, o que fixeron foi arromanizarse, é dicir, iniciar tardiamente un proceso de substitución da lingua vasca polos romances circunveciños e, nomeadamente, andando o tempo, polo castelán.

A conquista romana da Hispania, que se iniciou no 218 a.C. como un episodio da Segunda Guerra Púnica, viuse axiña propiciada polo aliciente da riqueza agrícola e mineral destas terras. Roma asentouse inicialmente nas zonas bética e levantina e as súas primeiras incursións en territorio galaico non se produciron ata que realizaron as súas expedicións militares Quinto Servilio Cepión (139 a.C.) e Décimo Xunio Bruto (138–137 a.C.). Naquel momento as terras do noroeste ibérico debían de estar habitadas por unha serie de *populi* que talvez non tiñan nin unha lingua nin unha cultura uniformes e quizais tampouco estaban cohesionados politicamente. Mais, se non á uniformidade, todo aquel conxunto humano si debía de ser reconducible cando menos a unha certa unidade que podemos identificar co que os historiadores veñen chamando a “cultura castrexa”, un conxunto de manifestacións de diverso tipo que, caracterizadas sobre todo polo castro como peculiar forma de asentamento, se orixinarian talvez ó redor do século VII a.C. e terían como área xeográfica propia un territorio aproximadamente correspondente ó da Galicia actual (quitando a zona máis extrema do sueste), o occidente da Asturias de hoxe ata máis alá do río Navia e o norte de Portugal posiblemente ata o río Mondego ou ata o sur de Aveiro, con certas matizacións no Trás-os-Montes oriental. Esta relativa homoxeneidade debeu de ser suficientemente patente para que os romanos acabasen por denominar co único nome de *Callaecia* todo o noroeste ibérico entre o Douro e o Cantábrico e co de *Callaeci* (ou de *Astures*, na extrema oriental) os seus poboadores, estendendo así o alcance inicial duns nomes que en principio soamente eran os propios dun pobo que debía de habitar a comarca do que na actualidade é a cidade portuguesa do Porto e a foz do río Douro.

Aínda que o proceso de aculturación e substitución lingüística duraría séculos, coa campaña militar comandada por Xulio César entre o 61 e o 60 a.C. probablemente se empezou a producir na Gallaecia a baixada dos moradores da montaña ata a chaira, onde eran máis facilmente controlables pola administración e onde estaban, por tanto, máis expostos á romanización e á

latinización. O sometemento político e o conseguinte proceso aculturador convertéronse en irreversibles a partir da campaña de Octavio Augusto (29–19 a.C.), que trouxo como consecuencia a fundación das tres cidades augustas da Gallaecia: *Lucus* (Lugo), *Bracara* (Braga) e *Asturica* (Astorga).

En xeral, no establecemento das distintas divisións administrativas que ó longo do tempo efectuaron na Hispania foron os romanos respectuosos coas fronteiras étnicas preexistentes. No noroeste galaico esta política significou un progresivo recoñecemento da súa unidade e especificidade e a paulatina adopción de medidas administrativas acordes con ela e, ó mesmo tempo, tendentes a unha máis fácil integración daquelas terras no mundo romano. Despois da inicial división da península en Hispania Citerior e Hispania Ulterior (197 a.C.), as primeiras reformas máis importantes para a vida do noroeste chegaron co emperador Vespasiano (67–79 d.C.), que concedeu a todos os seus habitantes o dereito latino, de xeito que xuridicamente os equiparaba cos poboadores das antigas cidades italianas que se aliaran a Roma. Foi tamén Vespasiano quen outorgou o estatuto de municipio a *Flavium Brigantium* (A Coruña), *Iria Flavia* (Padrón) ou *Aquae Flaviae* (Chaves), quen asentou na actual cidade de León a *Legio VII Gemina* con funcións policiais, de enxeñaría civil e de apoio á administración e quen, se non a instituíu, si polo menos reorganizou a estrutura administrativa dos tres conventos noroccidentais, agrupados baixo o control único dun legado xurídico dependente directamente do gobernador de Tarraco: o *conventus lucensis*, con capital en *Lucus Augusti*, o *conventus Bracarum*, con capital en *Bracara Augusta*, e o *conventus Asturum*, con capital en *Asturica Augusta*. Con Séptimo Severo (193–211 d.C.) os mandos civil e militar do noroeste pasaron a ser desempeñados por unha soa persoa que, *de facto*, quedaba igualada en rango cos gobernadores provinciais. É posible, pero non seguro, que esta situación acadase pleno recoñecemento oficial xa cando no ano 214 Caracalla constituíu a Hispania Nova Citerior Antoniana cos territorios das actuais Galicia, Asturias e Cantabria; en todo caso, non cabe dúbí-

da de que esta situación se consolidou entre os anos 284 e 288, cando o emperador Diocleciano, ó reorganizar administrativamente a Hispania, declarou a *Gallaecia* como unha das súas provincias e situou a súa capital en Bracara. A extensión desta provincia probablemente superaba a dos tres conventos lucense, bracarense e asturicense reunidos, pero desde o punto de vista étnico e lingüístico unha das estremas verdadeiramente relevantes parece que era a do río Sella, pola que pasan isoglosas coma a que separa a zona que mantén o F- inicial latino (e di *fabā*) da que o aspirou e logo comunmente o fixo desaparecer (e di *habā*). E é que o noroeste ibérico integrado polas actuais Galicia, norte de Portugal e boa parte de Asturias presenta unha antiga homoxeneidade etnográfica e lingüística que, a pesar de todo o acontecido en varios séculos de historia disgregadora, aínda hoxe resulta perceptible.

A completa substitución da lingua ou linguas galaicas polo latín tivo que se dar a través dun proceso secular que sen dúbida tardou moito en chegar a atanguer as camadas indíxenas máis pobres, máis alleas ó mundo romano, máis rurais. Como adoita suceder nestes casos, a administración, a escola, o enorme prestixio do latín como lingua de cultura e a incorporación de moitos homes galaicos ó servizo militar serían importantes factores de asimilación lingüística que deberon de ir intensificando o seu poder conforme o tempo pasaba. Os matrimonios mixtos, propiciados pola entrega de terras ós colonizadores, contribuirían tamén a ir achandando este camiño. Para a latinización concreta da *Gallaecia* tiveron que resultar relevantes factores específicos como a fundación das tres cidades augústeas e o perfeccionamento administrativo dos tres conventos, a mellora das comunicacións viarias desde os tempos de Vespasiano (67–79 d.C.) e a importancia que chegaron a acadar as explotacións mineiras, que existirían o asentamento de romanos en núcleos de poboación indíxena por veces bastante remotos. A concesión da cidadanía romana a aqueles que exercesen algunhas funcións nos municipios galaicos recoñecidos como tales por Vespasiano tamén abriu con certeza unha vía segura de romanización e latinización para certas elites locais que facilmente poderían exercer sobre os seus veciños un efecto asimilador.

Evidentemente, non estamos en condicións de ofrecer unha cronoloxía precisa da latinización da Gallaecia e da Hispania, pero cando menos podemos facer algunhas afirmacións de carácter xeral e pouco comprometidas. Podemos dicir, por exemplo, que na Bética a substitución lingüística debeu de ser máis antiga e máis rápida ca nas outras zonas, como suxire unha observación de Estrabón (sécs. I a.C. – I d.C.), para quen, mentres que os que no seu tempo vivían a un lado e outro do río Betis (é dicir, do Guadalquivir) xa adoptaran a forma de vida romana e non se lembraban da súa lingua propia, os do centro e o norte da península aínda estaban a ser “civilizados” polas lexións romanas. Na capital galaica de Bracara e na súa área de influencia a latinización tiña que estar moi adiantada nos inicios do século V, cando nun medio urbana e culturalmente moi desenvolvido floreceron escritores en lingua latina da importancia de Hidacio e Paulo Orosio. Mais, se é certo que sería ridículo dubidar de que o latín estivese daquela administrativamente xeneralizado na Gallaecia, tamén semella prudente sospeitar que a lingua ou linguas indíxenas non estarían aínda totalmente desprazadas nunha sociedade maioritariamente campesiña na que os contactos que moitas persoas manterían coa administración serían escasos e, a miúdo, realizados a través de intermediarios.

Podemos considerar xa como tradicional a teoría de que a romanización da Hispania circulou en dúas grandes direccións a partir de dous distintos centros iniciais: desde o sur, partindo da *Baetica*, iríase colonizando toda a banda occidental da península, en tanto que polo leste unha vía romanizadora diferente penetraría no interior do territorio procedente de Tarraco. Esta explicación parece congruente coa primitiva división bipartita da península en Hispania Ulterior e Hispania Citerior, que deberían ser plenamente incorporadas ó imperio a partir das correspondentes bases iniciais do sur e o nordeste, máis antigamente asimiladas. Daquela, mentres que o nordeste peninsular, baixo o influxo da militar e vulgar *Tarraconensis*, estaría moito máis aberto ás innovacións lingüísticas, na Gallaecia produciríase o triunfo dun latín

máis conservador por ser romanizada primariamente a partir da *Baetica*, unha zona de florecente cultura e activa vida cidadá onde se falaría un latín culto e mesmo arcaizante en que, así e todo, non faltarían os hábitos localistas. Así e todo, o que non se pode esquecer é que existiu tamén outra importante vía de comunicacións polo leste, procedente de Asturica Augusta (Astorga) e dos establecementos militares que protexían as explotacións mineiras do Bierzo e da zona luguesa; en última instancia, esta vía unía o noroeste con Tarraco, a cidade mediterránea da que pasou a depender xa a partir do ano 13 a.C. Ademais, tampouco se pode ignorar que as características do latín primixenamente implantado na Gallaecia (ou en calquera outro territorio) puideron sucumbir ante o triunfo de innovacións emanadas de centros con prestixio cultural e lingüístico xurdidos tardiamente.

É posible que a maior apertura do leste ibérico ós cambios lingüísticos provenientes de fóra obedecese ó feito de que esta fose unha zona de moito tránsito á que chegaban doadamente as novidades que partían de Roma, capital do imperio e gran centro difusor de todo tipo de mudanzas, ou tamén do sur da Galia, de onde deberon de recibirse importantes influencias. A través da vía de penetración que se internaba na península partindo de Tarraco quizais chegasen xa antigamente ós actuais territorios de Cataluña e Aragón (e tamén en parte de Castela a Vella) innovacións lingüísticas triunfantes coma a monotongación dos ditongos /ai/ (cat. *primer*, cast. *primero*) e /ou/ (cat., cast. *toro*), ou as asimilacións consonánticas /mb/ > /mn/ > /n/ (cat. *coloma*, cast. *paloma*) e /nd/ > /nn/ > /n/ (cat. *manar*). Obviamente, o occidente, apartado e mal comunicado, viviría alleo ás devanditas innovacións lingüísticas (gal., port. *primeiro*, *ouro*, *pomba*, *mandar*) e, máis aínda, presentaría durante séculos condicións idóneas para a sobrevivencia das linguas prerromanas, que sen dúbida exerceron nese período importantes presións de substrato sobre un latín aínda precariamente sedimentado. Mais tampouco o centro e o sur ibéricos, alleos ó dinamismo tarraconense, deberon de secundar en xeral as devanditas innovacións, como parecen testemuñar formas moza-

rabes coma *carrayra*, *yenair* 'xaneiro', *lauxa* 'lousa' ou *palomba*. Por outra parte, no espazo lingüístico catalán impuxéronse bastantes tipos lexicais latinos que aproximaron ese territorio á Romanía central e contribuíron a distancialo do centro e o oeste iberorrománicos: nuns casos semella que á Hispania máis distante de Roma non chegaron innovacións que si triunfaron nas áreas máis próximas e mellor comunicadas coa metrópole (como a de PARABOLARE no canto de FABULARI, de onde saíron, por unha banda, o italiano *parlare*, o francés *parler* ou o catalán *parlar* e, por outra, o castelán *hablar* e o galego e portugués *falar*); noutras ocasións probablemente sucedeu que as innovacións nadas na estrema occidental do imperio non puideron, por falta de prestixio ou por falta da comunicación necesaria, estenderse cara ó centro (caso, talvez, de CENTENUM fronte ó clásico SECALIS, de onde proceden, por unha parte, o galego *centeo*, o portugués *centio* e o castelán *centeno* e, por outra, o catalán *sègol*, o francés *seigle* e o italiano *secola*).

Para a conformación dunha latinidade vulgar galaica debeu de resultar decisiva, segundo Joseph Piel (1975-1976, 1981), a posición completamente periférica que a Gallaecia ocupaba dentro do imperio romano, que dificultaría seriamente tanto a adopción das innovacións xurdidas na metrópole coma a exportación das nadas no seu seo. De tal peculiaridade serían manifestación, sempre segundo Piel, voces coma *abouzar* (< AD-BUCINARE), *acadar* (< AD-CAPITARE), *acougar* (< AD-COLLOCARE), *adoito* (< ADDUCTU), *agás* (< *CAPSE ou QUASI), *agra* (neutro colectivo de AGER - AGRUM), *almallo* (baseada no colectivo ANIMALIA), *bágoa* (< BACULA), *dioivo* (< DILUVIU), *meigo* (< MAGICU), *xebre* e *enxebre* (derivados posverbaís de SEPARARE), etc., ou topónimos coma *Graña* (< GRANEA), que na lingua común caería ante o galicismo *granxa*, *Compostela* 'a ben - posta' (< COMPOSITA + -ELLA) ou *Vigo* (< VICU). A isto podemos engadir, pola nosa parte, que o feito de que a Gallaecia fose unha periferia da periférica Hispania debeu de contribuir tamén para que non chegasen a ela innovacións que floreceron no centro da península (como a

ditongación de /e/ e de /o/ breves: PETRA > cast. *piedra*, gal. *pedra*; ROTA > cast. *rueda*, gal. *roda*) ou para que non se expandisen ata o centro da península innovacións que naceron no noroeste (como a eliminación de /l/ e de /n/ en posición intervocálica: AQUILA > cast. *águila*, gal. *aguia*; PERDONARE > cast. *perdonar*, gal. *perdoar*).

Ao cabo, a latinización da Gallaecia, producida ó longo dun demorado período de dominación sobre a lingua ou linguas indíxenas, resultou moi intensa, como corresponde a unha romanización que, se efectivamente foi máis tardía e rural ca a doutras áreas ibéricas, non por iso debe ser considerada como menos profunda.

BIBLIOGRAFÍA

- BUA, C. (1997): "Dialectos indoeuropeos na franxa occidental hispánica", in G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego. I. Historia*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, vol. 1, pp. 51-99.
- COROMINAS, J. (1972): *Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*. 2 vols. Madrid: Gredos.
- COROMINAS, J. (1976): "Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas", in F. Jordá / J. de Hoz / L. Michelena (eds.): *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica* (Salamanca, 27-31 mayo 1974). Salamanca: Universidad, pp. 87-164.
- DÍAZ Y DÍAZ, M. C. (1983): "Sobre la implantación del latín en la sociedad galaico-romana", in G. Pereira Menaut (ed.): *Estudos de cultura castrexa e de historia antiga de Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade, pp. 283-293.
- GARCÍA QUINTELA, M. V. (1991): "O mundo castrexo e a súa integración no imperio romano", in J. M. Vázquez Varela / F. Acuña Castroviejo (coords.): *Prehistoria e historia antiga*, in F. Rodríguez Iglesias (ed.): *Galicia. Historia*. A Coruña: Hércules de Ediciones, vol. 1, pp. 337-387.
- GORROCHATEGUI, J. (1997): "Gallaecia e as linguas prerromanas da Península Ibérica", in G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego. I. Historia*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, vol. 1, pp. 15-49.
- HOZ, J. DE (1997): "Lingua e etnicidade na Galicia antiga", in G. Pereira-Menaut (coord.): *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego. I. Historia*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, vol. 1, pp. 101-140.

- HUBSCHMID, J. (1960a): "Lenguas prerromanas de la Península Ibérica. A.- Lenguas no indoeuropeas. 2.- Testimonios románicos", in M. Alvar et alii (dirs.): *Enciclopedia Lingüística Hispánica*. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas, vol. 1, pp. 27-66.
- HUBSCHMID, J. (1960b): "Lenguas prerromanas de la Península Ibérica. B.- Lenguas indoeuropeas. 2.- Testimonios románicos", in M. Alvar et alii (dirs.): *Enciclopedia Lingüística Hispánica*. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas, vol. 1, pp. 127-149.
- HUBSCHMID, J. (1960c): "Toponimia prerromana", in M. Alvar et alii (dirs.): *Enciclopedia Lingüística Hispánica*. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas, vol. 1, pp. 447-493.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1968): *Toponimia prerrománica hispana*. Madrid: Gredos.
- MORALEJO, J. J. (1999): "Lenguas paleohispánicas", in *Os celtas da Europa atlántica. Actas do Iº Congreso Galego sobre a Cultura Celta* (Ferrol, agosto 1997). Concello de Ferrol, pp. 17-45.
- MORALEJO LASSO, A. (1952): "Sobre los nombres toponímicos gallegos en -obre y sus afines", in *Estudios dedicados a Menéndez Pidal*. Madrid: Instituto Menéndez Pelayo - Centro Superior de Investigaciones Científicas, vol. 3, pp. 135-157. Reed. in Moralejo Lasso (1977), pp. 49-83.
- MORALEJO LASSO, A. (1977): *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela: Pico Sacro.
- PIEL, J.-M. (1975-1976): "Uma antiga latinidade vulgar galaica reflectida no léxico comum e toponímico de Entre-Douro-e-Minho e Galiza", *Revista Portuguesa de Filologia* 17, 1/2, pp. 387-395.
- PIEL, J.-M. (1981): "Sobre a legitimidade do concepto de latinidade vulgar galaica", in M. C. Díaz y Díaz (ed.): *Primera Reunión Gallega de Estudios Clásicos* (Santiago - Pontevedra, 2-4 julio 1979). Ponencias y comunicaciones. Santiago de Compostela: Universidade, pp. 253-257.

- TOVAR, A. (1983): "Etnia y lengua en la Galicia antigua: el problema del celtismo", in G. Pereira Menaut (ed.): *Estudos de cultura castrexa e de historia antiga de Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade, pp. 247-282.
- VILLAR, F. (2000): *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana*. Universidad de Salamanca.